

*Mezey Barna**

A társadalom peremén

(A szociális hálón kívül rekedtek alkotmányos helyzete
a középkor városi társadalmában.)

1. Bevezetés

„Az a fundamentum, melyen a középkor világszemlélete épült, az az alapelv volt: az univerzáliaiak a valóság. Nem az egyén a valóságos, hanem a rend, amelyhez tartozik.”¹ A rendben pedig hinni kell. A középkori ember számára az egész világ hit dolga volt. „Nem azért akarok megérteni, hogy higgyek, hanem azért hiszek, hogy megértsek” – mondta Canterbury Anselm.² S erre a járványok, az éhínség, a háborúk között hányódó magányos embernek valóban nagy szüksége volt. A veszély, a nélkülözés, a kiszolgáltatottság különböző mértékben érintette a falut és a várost. A vidék népe nyitott és védtelen életét élte, ennél fogva összetartozás-tudata, az általa épített szociális gondoskodás automatizmusa természetes és szerves volt. A látszólag erősebb fizikai védelmet nyújtó városfalak, a bástyák és tornyok rendszere mögött élő városi ember szervezettsége alapvetően volt más. A falak közé húzódó polgár zárt társadalmá szikár belső struktúrába szervesült, melynek valóságüzenete az elzárkózás, a nehezen átjárható (így biztonságot sugalló) szociális szerkezet rögzítése volt.

Nem volt ez mindig így. A kezdetekre éppen a nyitottság volt jellemző, hiszen abban a folyamatban, melyben a város kiváltságos környezetté fejlődött, szüksége volt a falusi lakosság vállalkozó szellemű, újra vágyó, szakképzett elemeire. Azokra, akikből fölépülhetett az új struktúra, akikkel próbát lehetett tenni az új csoportszervező elvek hatékonyságáról: az ősi család és a szolidáris falusi környezet, a hűbéri és földesúri alávetési rendszer helyett éltre hívott, hivatási csoportokra szakosodott társadalmi képletek kialakítóira. Ebben az uralkodók éppúgy érdekeltek voltak, mint a hűbérurak, kiváltságokkal

* Rektor, tanszékvezető egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Állam- és Jogi történelmi Tanszék.

¹ FRIEDEL, EGON: *Az újkori kultúra története I. Középkor, pestis, misztika*. Budapest, 1989, Holnap Kiadó, 126.

² Uo. 114.

támogatták tehát a városi közösségeket. A kezdetben főként katonáskodásért cserébe juttatott privilégiumok azután politikai, gazdasági, jogi egészé kerekedtek.³

Általában is igaz, hogy a középkor fejlődésének egyik jellegzetes tendenciája „a szabadságok kis köreinek” privilégiumrendszerre épülő dominanciája, de ezek között is az egyik legmeghatározóbbá a város lett. S ahogyan kiváltságok és kiváltságlevelek határozták meg a város és az őt körülvevő feudális világ viszonyát, azonképpen történt a város belső társadalmi szerkezetének rögzítésével is. A városi társadalom struktúrájának állandóságát a polgártársadalom, illetve az annak peremén vagy alatta létező csoportok helyének (jogainak, kötelességeinek, lehetséges felemelkedési vagy státusvesztési útvonalainak) világos rögzítése biztosította. „A város lélekállapot, szokásokból és hagyományokból a szokások keretében szerveződő s a hagyomány által közvetített viselkedésformából és érzelmekből összetevődő egész.”⁴ Ebből fakadóan nem általában vett szabadságot ismernek, hanem szabadságok egész hálózatát, mely kijelöli az egyének, a csoportok, az intézmények helyét és kategóriáit a város társadalmában.⁵ A gazdag céhes polgárság a városban ugyanúgy viselkedik a társadalmi ranglétra alacsonyabb fokán állókkal szemben, mint a hűbéri társadalom lovagi-nemesi szereplői. A hovatartozás gögje, a nem nemesi származásúak megvetése, mely őt magát is sújtotta, újratermelődött saját társadalmának alávetettjeivel, peremrétegeivel, páriáival kapcsolatban.⁶ A városban polgárjoggal eleve csak azok rendelkeztek, akik tulajdonnal is bírtak, a polgárjoggal nem rendelkezőket viszont nem illették polgárjogok sem. Ahogy idővel a polgárság, a polgárjoggal rendelkezők is differenciálódtak, a szegénynép rétege is széthúzódott.⁷

2. Peremhelyzetben

Ha számba kívánjuk venni azokat, akik a társadalom peremén egzisztáló csoportokat alkották, azok között a legtipikusabb helyet foglalták el az *idegenek*. A zárt társadalmak, maguk egységét és biztonságát védelmezve, a legnagyobb veszélynek a közösségen, csoporton kívüli jövevényeket tekintették, s tekintik

³ MUMFORD, LEWIS: *A város a történelemben. Létrejövétele, változásai és jövőjének kilátásai*. Budapest, 1985, Gondolat Kiadó, 249–250.

⁴ PARK, ROBERT E.: *The City: the suggestion for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment*. In PARK, R. E. – BURGESS, E. W. – MCKENZIE, R. D. eds.: *The City*. Chicago, 1925, University of Chicago Press, 1.

⁵ BENEVOLO, LEONARDO: *A város Európa történetében*. Budapest, 1994, Atlantisz Könyvkiadó, 53.

⁶ GUREVICS, ARON: *Az individuum a középkorban*. Budapest, 2003, Atlantisz Könyvkiadó, 191.

⁷ KATUS LÁSZLÓ: *A középkor története*. Budapest, 2000, Pannonica–Rubicon, 238.

még ma is. Mélyen gyökerező előítélet húz határvonalat a messziről jöttek s ezért másként öltözködők, más szokásokat követők, másként beszélők, más rituálékat követő, más hitet vallók és a „mieink” között. A többséget alkotó „mi” és a kisebbséget képező „ők” biztonságos elkülönítése a közösség biztonságérzetének alapja volt az egész középkorban.

A város sajátos önellentmondásban fejlődött. A városi közösségek zártságát nagyon is valóságos városfalak és tényleges szimbolizálták. Zárt belső önkormányzatai (céhek, gildék, kerületek), fallal körülkerített rögzített területe, az ellátás, a közlekedés és a szállítás korlátai, a belső sűrűség a beáramlás ellen hatott. Ugyanakkor a gazdasági pozicionálás, a munkaerőigény, a versenyhelyzet a növekedés irányába hatottak. S a városi társadalomba lépni leginkább „alulról” lehetett, ahonnan esetleg fölfelé vezetett az út.⁸ A középkori közösségek védelmi rendszerén nehezen lehetett áttörni. A közösségi döntés alapján nyitott kiskapuk szűkek voltak, a belépés speciális processzuson vezetett át. A kívülről érkező befogadottak nem voltak, nem lehettek sokan, így többnyire egyfajta kisebbséget képeztek.

A zsidók esetében az idegen hit ölelkezett azzal a gazdasági szolgáltatással, melyet más nem nyújthatott, melyet az egyház elítélt, az előkelőt igénybevétele megalázta, de mert szüksége volt rá, igénybe vette. Az Európába a 15. században érkező cigány kompániák hamar kivívták a városi társadalom idegenkedését, részben életmódjukkal, szokásaikkal, eltérő öltözködési gyakorlatukkal, részben a városi iparral rivalizáló foglalkozásukkal.

Lehet magyarázni az idegenkedő mentalitást tudatlansággal, babonásággal, félelemmel vagy ijedséggel, ám én úgy vélem, ennek sokkal racionálisabb okai vannak. A városi társadalom önvédelmének megnyilvánulása ez a közösségi megítélés, mely mögött egy szilárd, szociális szolidaritás körvonalai rémlenek fel, melyek számos racionális vonással kiegészülve a polgárok közösségét védtek a feudális-rendi külvilággal szemben. A távolságtartást erősen befolyásolta a középkori-kora újkori város önfenntartó, önvédelmező jellege, mely a gazdasági és a jogi stabilitást védte a „mással” szemben. A másság persze lényegében különbözött a potenciális erőt (vagyont, kapcsolatokat, befolyást) is hozó betelepülők és a megélhetést, egzisztenciát keresők esetében.

Más város beköltöző polgára természetesen igazolhatta becsületességét, tiszta eredetét, vagyonát, s ennek nyomán ingatlant vásárolhatott, beléphetett a céhek valamelyikébe és bekerülhetett a városi elitbe, a „becsületes polgárok” körébe. Ilyenkor anyavárosa igazolást állított ki számára, mely bizonyította, hogy *„hites házasságból született, igaz és megfelelő származással bír, szabad jogállású és nem szolgarendű, nem vend, hanem német”*. A becsületességi igazolvány fontos eleme volt annak rögzítése, hogy az érintett nem tartozik becsületen foglalkozásokat űzőkhöz. Miután ezeket a hivatásokat a helyi jog rögzítette, az igazolást kiállítónak (s csakúgy a kérelmezőnek) tekintettel kellett lennie a célváros igényeire, s ennek megfelelően számba venni az ottani becsületen szakmák szerinti besorolást. *„... nem vámos, molnár, takács, fürdős,*

⁸ MUMFORD: *i. m.* 294.

*furulyás, pásztor s nem érvágó fia, hanem hivatalképes és céhtagságra méltó.*⁹ A városi tanács azután mindezek figyelembevételével dönthetett a befogadásról.

A becsületes társadalom köreibbe be nem fogadottak a mai olvasó számára sok esetben teljesen érthetetlen megítélés okán kerültek peremhelyzetbe. Függetlenül attól, hogy kívülről jött vagy a városban született, ha meghatározott foglalkozásához köthető volt becstelensége, ugyanabba a megítélési kategóriába kerültek. A kategorizálás alapja lehetett valami olyan hivatás, mely hiedelmek, híresztelések, tapasztalatok alapján elbizonytalanította az átlagpolgárt a munkavégzés tisztességével kapcsolatban. A középkori feljegyzések szerint ilyenek voltak például szinte mindenfelé a zálogházas, a hitelező (uzsorás), a molnár, a vámszedő, a kötélverő, a fürdőszolga, az orvos.¹⁰ Egyiknél biblikus okokból, másiknál furcsaságánál fogva, harmadiknál a tevékenység ismeretlenségéből eredően, megint másnál megmagyarázhatatlanul. A Hamburgban érvényes Langen Rezeß 48. artikulusa imígyen rendelkezett: „A Physikusról. A becsületes tanács ennek a jó városnak hasznára egy tanult Physikust kíván alkalmazni, és minden más praktizáló orvosok, csavargók, tudatlan gyakornokok, asszonyok és férfiak iránt ebben a városban nem fog türelmet tanúsítani.”¹¹ A rendelkezés rávilágít arra a szituációra, melyben a város urai az orvostudományok kezdetleges korszakában a csodadoktorok és füvesasszonyok, felcserek és bábák között keresték a megoldást a problémákra.

A középkor társadalma számon tartott foglalkozásokat, olyan külön- és közfeladatokat, melyek negatív értékítéletet vontak magukkal, miként a *szajha* esete. A közösség a prostituáltakra igényt tartott, sőt szervezte az ellátását, az általánosan (vagy hivatalosan) elfogadott erkölcsi álláspont azonban ellene volt ezeknek a szolgálatoknak. Némiképp különbözött ettől a *hóhér* története, akivel kapcsolatban ugyancsak ambivalens volt a közmegítélés. Hivatalosan nem érintkeztek a becsületes polgárok a hóhérokkal, nem is érinthették még a bakó ruháját sem, egy asztalhoz sem ülhetek vele, házában nem fordulhattak meg, éjszaka mégis sorban álltak ajtajánál gyógyszerért, csodaszerért, nőgyógyászati vizsgálatért, sebészeti segítségért. Több más feladat is akadt egy városban, melyet a becsületes polgár elvégezni nem kívánt, de miután a problémát meg kellett oldani, rátestálta valakire az elvégzendőket. Így az álatdögöket begyűjtő *gyepmesterre*, az öngyilkosokat elhantoló *hóhérsegédre*, a tömlőcöket őrző *porkolábra*.

A polgári társadalom általános felfogásával, aktivitásával és szorgalmával összeegyeztethetetlennek tűnt a városi lakosság parazitáinak tevékenysége, így a korhelyek, az alamizsnások, csepürágók, szerencsejátékosok, a kerítők, a festők, a mutatványosok, a légtornászok, a komédiások és a zenészek világa.¹² Ezeket hol büntetendő magatartásokként határozta meg a városi jog, hol

⁹ ISIGLER, FRANZ – LASSOTTA, ARNOLD: *Bettler und Gaukler, Dirnen und Henker. Außenseiter in einer mittelalterlichen Stad.* München, 1990, Deutschen Taschenbuch Verlag GmbH, 11.

¹⁰ VONTOBEL, KLARA: *Das Arbeitsethos des deutschen Protestantismus von der nachreformatorischen Zeit bis zur Aufklärung.* Bern, 1946, A. Francke A. G. Verlag, 79.

¹¹ SCHEUTZOW, JÜRGEN W.: *Hexen, Henker und Halunken. Merkwürdiges von der Schattenseite norddeutscher Geschichte.* Bindlach, 1990, Gondrom Verlag GmbH, 211.

¹² VONTOBEL: *i. m.* 79.

pedig egyszerűen megvetendő, erkölcsileg elítélendő, így kitaszított státusként definiálta (ámbátor a közösség számára szükséges foglalkozást űztek). Aligha állíthatjuk tehát, hogy a becstelenség, a szegénység egyszerű egzisztenciális probléma lett volna a középkorban. Ideológiai, politikai, vallási, gazdasági és kriminális összetevők egyaránt formálták a szegénység összetételét, ami megítélését és kezelését is végtelenül bonyolulttá tette. Nem véletlen, hogy az idegenek megkülönböztetésének mintájára a középkori város a speciális foglalkozást űzött más ruhába öltöztette, más szokásrendbe szorította a megismerhetőség kedvéért.

Az idegenkedés szólhatott a társadalmi helyzetnek, mellyel a városi tisztas társadalom nem kívánt foglalkozni, képviselőivel nem akart kapcsolatba kerülni. Talán mert restellte a helyzetet, hogy egyáltalán valaki juthat ilyen szituációba, talán mert idegenkedett a közvetlen kapcsolattól. A saját *betegekről, szegényekről* való gondoskodás központi kérdése lett a középkori-kora újkori városigazgatásnak. A városi társadalom páriái voltak a *szegények, munkátlanak, koldusok*, a rokon híján életüket tengető *árvák és özvegyek*, a magukról gondoskodni nem tudó *rokkantak, betegek és aggastyánok*. Amíg a paraszt megélhetését biztosította a föld, a gazdasági udvar, amíg a paraszt „segélyezését” és ápolását megoldotta az együtt élő nagycsalád, a szomszédság, a városban a szegényebb rétegek számára még csak hasonló sem létezett. Nem véletlen, hogy a városok kezdettől fogva fontos ügynek tekintették a szociális gondoskodás megteremtését. „*Ez a probléma alapjaiban olyan idős, mint a város maga.*”¹³ A városban a megélhetési gonddal küzdők, a szegények, betegek, öregek, rokkantak, tébolyodottak, árvák sokszor a szó szoros értelmében az utcákon tanyáztak, jelenlétük közvetlenül megoldandó feladatként jelentkezett a városi igazgatás számára. A zsúfolt városokban sokkal hangsúlyosabban fogalmazódott meg a gondozás szükségessége. Azért is, mert a szegénység nem egyszerűen csak zavarta a város életét, hanem nagyon komoly veszélyeket jelentett példának okáért járványok forrásaként vagy a kriminalitás potenciális talajaként.¹⁴ És azért is, mert a város, mint zárt közösség, az átlagosnál nagyobb felelősséggel viseltetett saját tagjai iránt. A szegényügy s ezen belül az ispotály a városi magisztrátus kezében szociálpolitikai kérdés volt. Bonvesin della Riva 1288-ban számolt be Milánó csodáiról, s ennek keretében írt arról, hogy a nyomor miatt a városban tíz kórház is található a betegek gondozására. A szamaritánusok pedig házakat tartanak fenn arra, hogy abban munkáltatással biztosítsák sokak megélhetését.¹⁵ A középkori városok szegényházakat tartottak fenn, de tapasztalatok szerint legfeljebb hét-tíz ember befogadására, így számtalan ilyen gondozóház létesítésére került sor.¹⁶

A szegény- és beteggondozásban, az ispotályok fenntartásában a polgárság bizonyosfajta biztosítási törekvése érhető tetten: betegség, öregség, megrokkulás, elszegényedés esetére szóló elhelyezési lehetőségként jelentek meg

¹³ ZEEDEN, ERNST WALTER: *Deutscher Kultur in der frühen Neuzeit*. Frankfurt am Main, 1968, Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion, 108.

¹⁴ MEZEY BARNA: *A fenyítőházak forradalma*. Budapest, 2012, Gondolat Kiadó, 85.

¹⁵ MUMFORD: *l. m.* 283.

¹⁶ Uo. 290.

ezek az intézmények.¹⁷ Megfigyelhető a városok szegénypolitikájában egy erős differenciálás szegény és szegény között is, például Augsburgban 1475-ben az adónyilvántartások már önálló csoportként jelölték meg a segélyezett koldusokat.¹⁸

3. Becsületes, becstelen

A késő középkor és a kora újkor társadalmában a fent felsorolt társadalmi peremrétegek megkülönböztetésére és egyértelmű elhatárolására a „becsületes”, illetve a „becstelen” kifejezést használták. A becsület a középkori városokban egyfajta morális értékelésből induló viszonyítási rendszer, mely a város közösségének (legtöbbször hivatalos indíttatású) befogadási-elismerési szerkezetének kifejezése.

A középkori-kora újkor társadalom a maga szimbolikus módján formalizálta a becsület fogalmát, szerkezetekhez, foglalkozásokhoz, magatartásokhoz kötötte, melyeket a közösségbe születve vagy lépve mindenkinek el kellett sajátítania és tudomásul vennie. Azt is, ha származása, munkája, múltja eleve kevésbé becsületes vagy becstelen kategóriába sorolta, s azt is, hogy ha akármi okból nem tartja tiszteletben a közösség jogát és szokásait, önmagát küldi a becstelen kategóriába. (Elég például az eltérő hit, szokatlan ruházkodás, idegen rítusok gyakorlása.)¹⁹

Az elfogadottság foka (mely egyben a becsület, megbecsültség mértékét is jelentette) a város értékrendjének megfelelően tagolta be struktúrájába az egyént, illetve a besorolási csoportot, melyhez az egyén tartozott. Az így kiépülő szerkezet eligazodási lehetőséget biztosított a szociális tájékozódásban, miközben védelmet az egyén és a városi közösség számára a veszélyes vagy annak tekintettekkel szemben. Normák rendszere épült ki, amelyek a közösségi élet, a városi lét szabályozásán, a kapcsolatok engedélyezésén vagy tiltásán keresztül megszabták a városi társadalom tagjainak pillanatnyi pozícióját és esélyeit az érvényesülésre. Ezzel a gyakorlattal csoportok és személyek biztonságos egzisztenciáját rögzítették egyfelől, részleges vagy teljes diszkriminációját másfelől, gyakran évtizedekre, évszázadokra a közösségen belül vagy kívül,

¹⁷ REICKE, SIEGFRIED: *Das deutsche Spital und sein Recht im Mittelalter*. Stuttgart, 1932, Verlag von Ferdinand Enke, 282.

¹⁸ CASTEL, ROBERT: *Les Métamorphoses de la question sociale*. Paris, 1995. Magyar fordításban részleteket közöl LÉDERER PÁL: A szociális kérdés alakváltozásai. In LÉDERER PÁL – TENCZER TAMÁS – ULICSKA LÁSZLÓ szerk.: *A „tettetésnek minden mesterségeiben jártások”. Koldusok, csavargók, veszélyeztetett gyerekek a modernkori Magyarországon*. Budapest, 1998, Új Mandátum Kiadó, 35.

¹⁹ MEZEY BARNA: Becstelen emberek, becstelen foglalkozások (A becstelen karakterrel élők a 15–18. század társadalmában a büntetés-végrehajtás szereplőinek példáján). *Belügyi Szemle*, 2013. 1. sz. 46–63.

annak határain. Ezzel véglegesen vagy időlegesen állandó státust teremtettek a mindennapi élet folyamataiban.²⁰ A középkor és a kora újkor nyilvántartási rendszereinek megfelelően szimbolikus üzenetekkel körvonalazta a korabeli társadalom az ilyen módon meghatározott helyzeteket: az önkormányzati életben juttatott részvételi lehetőségek, eltérő tulajdon- és birtokviszonyaik, törvénykezési pozíciójuk mellett az öltözködés, a lakóhely, a közlekedés, a foglalkozás világossá tette besorolásukat. Ezen az értelmezési téren belül a társadalmi rétegződést illetően a becstelenség egy világosan definiált hivatás-terület (melynek tagja a közösségben külön státust nyernek s egy önálló szociális struktúrát képeznek), illetve a lejjebbitést szenvedettek (büntetettek) közösségen belül maradásának feltételeit kijelölő fogalomrendszer. Különös vonása ennek a társadalmi különállásnak, hogy nem lehet egyfajta ellenkultúráként értelmezni. Egyfelől mert – miként Jutta Nowosadtko fejtegette – a hivatások alsóbb szintekre kategorizálása nem jelenti egyben a feladatok használatosságának kimondását: társadalmilag szükséges szakmákról és hivatásokról van szó. A megbüntetettek becstelensége sem a végleges megbélyegzés következményével jár: a kora újkori város társadalmának szövete készen állt a visszaillesztésre, mai műszóval élve a reintegrációra. Azokat, akikkel végérvényesen szakított a város magisztrátusa, számkivetésre ítélték, s a hóhér intézményes segítségével kiverték a városból. Akik maradhattak, azok számára elismerték, hogy esélyük van a visszatérésre. Ahogyan Nowosadtko kiemelte: inkább az integrációs pontok keresése jelentett nehézséget, mint ezen csoportok kiszorítása a termelésből.²¹

Jogos kérdésként vetődhet fel, hogy a városi társadalom peremcsoportjai miért tartottak ki megalázott pozícióikban, miért nem hagyták el a lehetetlen kereteket. Nos, erre világos választ ad a feudális társadalom egyén- és közösségfelfogása. A középkorban az egyén csak a közösségen keresztül létezhetett a társadalomban. Aki nem volt egyik közösségnek sem tagja, aki sehová sem tartozott, az jogilag szinte nem is létezett. A levelesítettek, a törvényen kívüliek, a kiátkozottak, a száműzöttek, csavargók, vásári csepúrágók, a „hullámzó lakossághoz” tartozók semmilyen védelemre nem számíthattak.²² Tehát még ha oly kevés volt is a jog, amiben részesülhettek, még ha oly kevésbé is tartoztak az önkormányzat belső rendszeréhez magához, még a városi társadalom peremén is többek voltak és többre számíthattak, mint kivert kóborlóként az országutakon. Arra persze kevésbé kerülhetett sor, hogy kollektíven polgári jogokhoz, a patríciusokat vagy a vezető politikai elitet megillető szabadságokhoz jussanak. Ha ilyenre kísérletet tettek, „leverik őket, s ezek a konfliktusok csak bizonyos családok csoportjainak vagy akár egyetlen családnak a hatalmát erősítik”²³, miként történt az többek között 1378-ban Firenzében, 1379-ben Bruges-ben és Gentben, 1382-ben Rouenban és Párizsban. Ahogyan Norman Davies fogalmazott: A városon belül kifermálódó polgárság önmagát a

²⁰ ISIGLER–LASSOTTA: *i. m.* 11.

²¹ NOWOSADTKO, JUTTA: *Scharfrichter und Abdecker. Der Alltag zweier „unehrlicher Berufe” in der Frühen Neuzeit.* Paderborn–München–Wien–Zürich, 1994, Verlag Ferdinand Schöningh GmbH, 49.

²² MUMFORD: *i. m.* 256.

²³ BENEVOLO: *i. m.* 53.

plebszhez viszonyítva, azzal szemben definiálta.²⁴ A városi közösségeket a „nagypolgárok” hozták létre, akik kemény urai, erőszakos gazdái és könyörtelen uzsorásai voltak a szegényebb társadalmi csoportoknak.²⁵ Szükség volt tehát a városlakók alsóbb rétegeire, s talán éppen ezért az egyéni felemelkedés lehetősége nem volt kizárt.

Felhasznált irodalom

- BENEVOLO, LEONARDO: *A város Európa történetében*. Budapest, 1994, Atlantisz Könyvkiadó.
- BLOCH, MARC: *A feudális társadalom*. Budapest, 2002, Osiris Kiadó.
- DAVIES, NORMAN: *Európa története*. Budapest, 2001, Osiris Kiadó.
- FRIEDEL, EGON: *Az újkori kultúra története I. Középkor, pestis, misztika*. Budapest, 1989, Holnap Kiadó.
- GUREVICS, ARON: *Az individuum a középkorban*. Budapest, 2003, Atlantisz Könyvkiadó.
- ISIGLER, FRANZ – LASSOTTA, ARNOLD: *Bettler und Gaukler, Dirnen und Henker. Außenseiter in einer mittelalterlichen Stadt*. München, 1990, Deutschen Taschenbuch Verlag GmbH.
- KATUS LÁSZLÓ: *A középkor története*. Budapest, 2000, Pannonica–Rubicon.
- LÉDERER PÁL: A szociális kérdés alakváltozásai. In LÉDERER PÁL – TENCZER TAMÁS – ULICSKA LÁSZLÓ szerk.: *A „tettetésnek minden mesterségeiben jártasok”. Koldusok, csavargók, veszélyeztetett gyerekek a modernkori Magyarországon*. Budapest, 1998, Új Mandátum Kiadó.
- MEZEY BARNA: *A fenyítőházak forradalma*. Budapest, 2012, Gondolat Kiadó.
- MEZEY BARNA: Becstelen emberek, becstelen foglalkozások (A becstelen karakterrel élők a 15–18. század társadalmában a büntetés-végrehajtás szereplőinek példáján). *Belügyi Szemle*, 2013. 1. sz. 46–63.
- MUMFORD, LEWIS: *A város a történelemben. Létrejövétele, változásai és jövőjének kilátásai*. Budapest, 1985, Gondolat Kiadó.
- NOWOSADTKO, JUTTA: *Scharfrichter und Abdecker. Der Alltag zweier „unehrlicher Berufe” in der Frühen Neuzeit*. Paderborn–München–Wien–Zürich, 1994, Verlag Ferdinand Schöningh GmbH.
- PARK, ROBERT E.: The City: the suggestion for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment. In PARK, R. E. – BURGESS, E. W. – MCKENZIE, R. D. eds.: *The City*. Chicago, 1925, University of Chicago Press.
- REICKE, SIEGFRIED: *Das deutsche Spital und sein Recht im Mittelalter*. Stuttgart, 1932, Verlag von Ferdinand Enke.

²⁴ DAVIES, NORMAN: *Európa története*. Budapest, 2001, Osiris Kiadó, 322., 392.

²⁵ BLOCH, MARC: *A feudális társadalom*. Budapest, 2002, Osiris Kiadó, 383.

- SCHEUTZOW, JÜRGEN W.: *Hexen, Henker und Halunken. Merkwürdiges von der Schattenseite norddeutscher Geschichte*. Bindlach, 1990, Gondrom Verlag GmbH.
- VONTOBEL, KLARA: *Das Arbeitsethos des deutschen Protestantismus von der nachreformatorischen Zeit bis zur Aufklärung*. Bern, 1946, A. Francke A. G. Verlag.
- ZEEDEN, ERNST WALTER: *Deutscher Kultur in der frühen Neuzeit*. Frankfurt am Main, 1968, Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion.